

Feil formalarının morfoloji xüsusiyyətləri

Gültəkin Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru

Annotasiya. Məqalə qrammatikanın aktual bir mövzusunda həsr olunmuşdur. Dilçilikdə feillər leksik-semantik və qrammatik cəhətdən çox zəngin nitq hissəsi kimi həmişə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Feillə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, indiyədək bu sahəyə diqqət azalmamışdır. Şəxsə görə dəyişən feillər ifadə olunan hərəkətə modal münasibətə görə müxtəlif formada olur. Bu müxtəlif formalar feilin şəkilləri adlanır. Feilin şəkilləri iş görənin (subyektin) görülən işə münasibətini bildirir. Feilin şəkilləri müəyyən qayda ilə düzəlir. Bunu düstur formasında belə ifadə etmək olar: feilin şəkilləri=feilin kökü və ya başlanğıc forması+şəkillərin əlamətləri (şəkilçisi)+şəxs şəkilçiləri.

Feillər zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsi baxımından iki formaya ayrılır: təsriflənən formalar, təsriflənməyən formalar. Feilin təsriflənən formaları şəxsə, zamana, kəmiyyətə görə dəyişir. Təsriflənməyən formalar isə zamana şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalarlardır. Feilin təsriflənən formalarına əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam, bacarıq və sual formaları daxildir. Feilin təsriflənməyən formalarına məsdər, feili sifət, feili bağlama aiddir.

Açar sözləri: feil, formalar, kateqoriya, təsirli, təsirsiz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.10.2024; qəbul edilib – 22.10.2024

Morphological features of verb forms

Gultekin Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
E-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru

Abstract. The article is devoted to one of the actual problems of grammar. In linguistics, verbs have always attracted the attention of linguists as a lexical-semantic and grammatically rich part of speech. Although numerous studies have been conducted on the verb, attention to this field has not decreased until now. Verbs that change according to person have different forms according to the modal relation to the expressed action. These different forms are called forms of the verb. The images of the verb indicate the attitude of the doer (subject) to the work done. The forms of the verb are arranged in a certain order. This can be expressed in the form of a formula: forms of the verb = root or initial form of the verb + signs of forms (suffix) + personal suffixes. Verbs are divided into two forms in terms of whether they change according to time, person and quantity: finite forms, non-finite forms. The finite forms of the verb vary according to person, tense, and number. Non-finite forms are forms that do not change over time in terms of person and number. Finite forms of the verb include command, news, wish, imperative, need, condition, continue, ability, and question forms. Infinitives, participle and gerund belong to the infinitive forms of the verb.

Keywords: verb, forms, category, transitive, intransitive

Article history: received – 08.10.2024; accepted – 22.10.2024

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilinin morfolojiyasında feilin xüsusi yeri vardır. Feil çoxsahəli, çoxşaxəli, çoxkeçidli bir nitq hissəsidir. Feil özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Feillərin həcm etibarilə morfolojiyanın böyük bir hissəsini təşkil etməsi, başqa nitq hissəsinə nisbətən daha

çox kateqoriyaya malik olması, dilin qədim izlərini, milli orijinallığını daha yaxşı mühafizə edib saxlaması, omonim, sinonim, antonim və çoxmənalılığın yaranması baxımından fərqlənməsi, frazeoloji birləşmələrin yaranmasında, cümlənin cümlə olmasında, fikrin başqalarına çatdırılmasında xüsusi rol oynaması, fonetik cəhətdən qədim söz köklərini, söz yuvalarını yaxşı qoruyub saxlaması və s. xüsusiyyətlər feili dərinlən öyrənməyi tələb edir.

Əsas hissə / Main Part

Feilin təsriflənən formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalardır. Feilin təsriflənən formalarının özünəməxsus morfoloji göstəricilərini və zaman, şəxs, kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etmələrini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, özünəməxsus morfoloji göstəricisi olmayan, zaman şəkilçisi qəbul etməyən, yalnız şəxs şəkilçisi qəbul edən forma əmr formasıdır. Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olmayan, zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edən forma xəbər formasıdır. Qeyd edək ki, feilin xəbər formasına feilin zamanları daxildir. Daha doğrusu, feilin zamanları feilin xəbər forması ilə ifadə olunur.

Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olan, şəxs şəkilçisi qəbul edən, yalnız zaman şəkilçisi qəbul etməyən formalar isə arzu, vacib, lazım, şərt, davam, bacarıq formalarıdır.

Qeyd edək ki, feilin formaları həm də ümumi, xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır: əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam xüsusi formaları, bacarıq və sual formaları isə ümumi formaları yaradır. Onu da bilmək lazımdır ki, feilin formaları işin icrasına olan modallıq münasibətindən yaranır. Bu modallıq münasibəti əmr, arzu, lazım, vacib və s. formalarla ifadə olunur.

Feilin təsriflənən formalarından lazım (-*ası* şəkilçisi), vacib (-*malı*² şəkilçisi), arzu (-*a*² şəkilçisi), şərt (-*sa*² şəkilçisi) formaları gələcək zaman məzmununda olur. Xəbər forması isə feilin zamanları ilə birbaşa bağlıdır. “*Bu cəhəti nəzərə alan bəzi dilçilər feilin formalarının (lazım, vacib, arzu, şərt formalarını) feilin zamanlarının ifadə formaları kimi götürərək, zamanın*

(*xüsusilə gələcək zamanın) içərisində aritməyə çalışmışlar*” [2, s.21].

Halbuki feilin təsriflənən formaları iş, hal, hərəkətin icrasına lazım, vacib, arzu, şərt və s. münasibətləri bildirir. Belə bir münasibət isə modallıqdan başqa bir şey deyildir. Modallığı isə feilin zamanları ilə qarışdırmaq olmaz.

Orta və ali məktəb dərslərlərində feilin təsriflənən formaları feilin şəkilləri adı ilə də adlanır. Məsələn: əmr şəkli, xəbər şəkli, arzu şəkli və s. Lakin şəkil sözüünə deyil, forma sözüünə, eyni zamanda feilin təsriflənən formaları ifadəsinə üstünlük verərək əmr forması, xəbər forması və s. ifadələrini işlətməyi daha məqbul sayırıq.

Əmr forması əmr, məsləhət, xahiş, rica, nəsihət, çağırış, istək və s. mənə çalarlıqlarını bildirir. Feilin bu formasının özünəməxsus morfoloji göstəricisi yoxdur. Ona görə də əmr formasının morfoloji strukturu belədir: feilin kökü + şəxs sonluğu + əmr intonasiyası. Məsələn: *mən yazım, biz oxuyaq, siz gəlin* və s.

Feilin əmr formasının birinci şəxsə aid olub-olmaması barəsində dilçilikdə iki fikir var:

1. Birinci fikir tərəfdarları P.M.Melioranski, N.K.Dmitriyev, N.Kononov, A.A.Yuldaşev və başqaları belə hesab edirlər ki, feilin əmr forması birinci şəxsin tək və cəmində mövcud deyildir. Onların fikrincə, birinci şəxs özü-özünə əmr edə bilməz.

2. İkinci fikir tərəfdarları V.A.Boqoroditski, A.Borovkov, N.P.Drenkova, Sauranbayev, M.Rəhimov və başqaları feilin əmr formasının

hər üç şəxsin tək və cəmində mövcud olmasını qəbul edirlər.

Doğrudan da, bu ikinci fikir tərəfdarlarının mövqeyi daha inandırıcıdır. Belə ki, birinci şəxs tək və cəmində olan əmr formasının məzmununda əmrdən başqa, istək, arzu, çağırış və s. mənə çalarlıqları da vardır. Məsələn: *Siz dayanın, mən gedim su gətirim. Məni bu gün yola sal, gedim. Dədə, nə lazımdırsa de, mən eləyim, hara getmək gərəkdirsə, mən gedim* (M.İsmayılov) və s.

Feilin əmr formasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1) Əmr forması şəxslər üzrə aşağıdakı qaydada dəyişir:

tək	cəm
I. -im ⁴	-aq ²
II. -	-in ⁴
III. -sin ⁴	-sınlar ⁴

Qeyd edək ki, feilin əmr forması ikinci şəxs təkində ona görə şəxs şəkili qəbul etmir ki, bütün feillər feilin əmr formasının ikinci şəxsinin təkinə uyğun gəlir: *al, oxu, de, yaz* və s.

2) Əmr formasının inkarı morfoloji yolla -ma² şəkilişinin iştirakı ilə yaranır: *oxumasın, deməsin* və s.

3) Feilin əmr forması gələcək zaman məzmunu ilə bağlı olur. Çünki əmr olunan hər hansı bir iş gələcəkdə icra olunur.

4) Əmr forması bir sıra üslubi xüsusiyyətlər də daşıyır. Bu üslubi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) əmr forması şərt formasının sinonimi olur. Məsələn: *Yerdə olsun, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında gizlənsin, vurunu tapıb, tutub qolubağlı hüzurunuza gətirəcəyəm. Yəni cümlə bu məzmunadadır: Yerdə olsa, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında gizlənsə, vurunu tapıb, tutub qolubağlı hüzurunuza gətirəcəyəm. Bu xəstəlik İngiltərənin dumanlı səması altında olsun, ya da Burbon adasının həyatverici səması altında olsun, onun təmiz qəlbini zəhərləyə bilməz. Yəni: Bu xəstəlik İngiltərənin dumanlı səması altında olsa, ya da Burbon adasının həyatverici səması altında olsa, onun təmiz qəlbini zəhərləyə bilməz.*

b) əmr forması feilin vacib şəklinin sinonimi olur. Məsələn, *Saleh gərək bu cür arvadın qədrini bilsin. Yəni cümlənin məzmunu belədir: Saleh bu cür arvadın qədrini bilməlidir. Atası*

onun qəddarlığından ittiham edilsin. Yəni: Atası onun qəddarlığından ittiham olunmalıdır.

c) əmr forması feilin arzu formasının sinonimi olur. Məsələn: *Mən istərdim ki, onlar danışıqlar. Yəni cümlənin məzmunu belədir: Mən istərdim ki, onlar danışalar. Yox, mən istəyirəm qızlar da eşitsinlər* (V.Babanlı). Yəni: *Mən istəyirəm qızlar da eşidələr. Biz istərdik ki, qürbətdə, səfərdə, ya cəbhədə adamı olan evlərin hamısı məktub alsın* (Mir Cəlal). Yəni: *Biz istərdik ki, qürbətdə, səfərdə, ya cəbhədə adamı olan evlərin hamısı məktub ala. Onun arzusu budur ki, Xorasanda ölsün. Yəni: Onun arzusu budur ki, Xorasan da ölə.*

5) Əmr formasının mənasını gücləndirmək üçün bu formadan əvvəl və sonra müəyyən qüvvələndirici sözlər işlənir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) əmr formasından əvvəl gələn və onun mənasını qüvvələndirən sözlər. Buraya *di, qoy, qoyun, qoysana, gəlin, tək, bircə* və s. sözlər daxildir. Məsələn: *di danış, qoy bilsin, qoy gəlsin, tək gəl* və s.

b) əmr formasından sonra gələn: *ha, barı, da, də* və s. Məsələn: *unutmayın ha, de də* və s.

“Feilin əmr forması təkə əmr deyil, istək, çağırış, yalvarış, xahiş, öyüd, nəsihət və s. mənə çalarlıqlarını bildirir” [1, s. 91]. Məsələn: *Səlimə xala, xahiş edirəm tez gedək. Ağlama, ümidim, dərdlərini sən* (S.Tahir). *Ay insanlar, odur ki, siz qocalmağa tələsməyin. ...Bu qocaman dünyanı da qocaltmayın* (F.Mehdi). Bundan başqa, əmr forması nifrət, qəzəb və s. mənə çalarlıqlarını da bildirir. Məsələn: *itil, rədd ol, qoy ölsün* və s. *Dəf ol da get azğınları, satqınları qandır* (H.Cavid).

Qeyd edək ki, 1) Əmr formasının mürəkkəbi yoxdur. Çünki bu formaya *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərini artırmaq olmur.

Qeyd edək ki, 2) Əmr formasında olan *işləyim, başlayım* və s. tipli sözlər yazıldığı kimi tələffüz olunmur. *İşləyim* sözü *işliyəm, başlayım* sözü *başlıyəm* kimi tələffüz olunur.

Feilin arzu forması adından göründüyü kimi, arzu olunan hər hansı bir işin gələcəkdə icra olunacağını bildirir. Feilin bu formasının morfoloji strukturu belədir: feil kökü + -a(-ə) şəkilçisi + şəxs sonluğu. Məsələn: *görəm, oxuyam, baxam, olam* və s.

Qeyd edək ki, feilin arzu formasının morfoloji şəkilçisi *-a (-ə)* omonim şəkilçidir. Arzu formasının aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri vardır.

1. Arzu forması şəxslər üzrə dəyişir.

tək	cəm
I. <i>-m</i>	<i>-q;-k</i>
II. <i>-san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
III. <i>-</i>	<i>-lar²</i>

Məsələn: *eləyəsən, tökəsən, açasan.*

2. Feilin arzu formasının inkarı *-ma²* şəkilçisi ilə düzəlir: Məsələn: *danışmaya, oxumaya* və s.

3. Arzu formasının mürəkkəbi vardır. Bu formanın mürəkkəbi *idi, imiş* sözləri ilə yaranır. *İdi* sözü ilə işlənən arzu forması feil formalarının hekayətini, *imiş* sözü ilə işlənən isə rəvayətini yaradır. Bu zaman arzu forması quruluşca mürəkkəb olur. Məsələn: *oxuya idi, gələ imiş* və s. Arzu forması *idi* köməkçi sözünü qəbul edərək arzu formasının şəkilçisi ilə *idi* sözü birlikdə – *aydı²* formasına düşür. Müqayisə edək: *çala idi – çalaydı, oxuya idi – oxuyaydı* və s. *Kaş Kəpəz üstündə quşa dönəydim, Arzum buludlardan bal alsın deyə, Öləndə bu dağda daşa dönəydim, Zirvəsi bir qarış ucalsın deyə. Yenə o bağı olaydı* (M.Müşfiq). *Fələkdən kam alaydıq, Sizə qonşu olaydıq* (M.Müşfiq). *Hər şirin çağların acı anı var, Bizim o anımız əvvəl gələydi* (F.Qoca). *Nə sən göz yaşları tökəydin, Nə də mən bu əzabları çəkəydim* (F.Qoca).

4. Arzu formasının mənasını gücləndirmək üçün bir sıra sözlərdən istifadə olunur. Həmin sözlər feilin arzu formasından əvvəl gəlir. Bura *kaş, təki, bircə, gərək* və s. sözlər daxildir. Məsələn: *gərək bilə, təki öyrənə* və s.

Qeyd edək ki, bəzən şeir dilində əvvəlcə arzu forması, sonra isə onun mənasını gücləndirən söz gəlir. Məsələn: *Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram, Qolumdakı zəncirləri qıram gərək qram-qram* (X.R.Ulutürk).

5. Arzu forması bir sıra üslubi xüsusiyyətləri də daşıyır. Arzu formasının üslubi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) arzu forması əmr şəklinin sinonimi olur. Məsələn: *Dedim ki, biləsiniz.* Yəni: *dedim ki, bilin.* *Şair gərək anasından doğula, O sevilə bir əvəzsiz balatək, Ona gərək Allah kimi baxıla, El qəlbindən qopub gələ nalətək* (C.Novruz). Yəni: *Şair gərək anasından doğulsun, O sevilsin bir əvəzsiz balatək, Ona gərək Allah kimi baxıl-*

sin, El qəlbindən qopub gəlsin nalətək. Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə oxuyasınız (M.F.Axundov). Yəni: *Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə oxuyun.*

b) arzu forması şərt şəklinin sinonimi olur: *Əgər bu uşağa bir əl dəyə. Yəni: Əgər bu uşağa bir əl dəysə. O məclisdə birlovğalıq edə, hamı ona qarşı çıxar.* Yəni: *O məclisdə bir lovğalıq etsə, hamı ona qarşı çıxar. Adam yazda taxıl əkə, yayda biçə, qışda da yerini isti eyləyib yatar.* Yəni: *Adam yazda taxıl əksə, yayda biçsə, qışda da yerini isti eyləyib yatar.*

c) arzu forması indiki zamanın sinonimi kimi çıxış edir: *İndi sən mənə belə sözlər deyəsən.* Yəni: *İndi sən mənə belə sözlər deyirsən.*

Vacib forması işin gələcəkdə icrasına vaciblik münasibətini bildirir. Bu formanın morfoloji göstəricisi *-mal²* şəkilçisidir. *Vacib formasının morfoloji strukturu* belədir: feil kökü + *-mal²* + şəxs sonluğu.

Feilin *vacib formasının xüsusiyyətləri* aşağıdakılardır.

1) *Vacib forma şəxslər üzrə* aşağıdakı kimi dəyişir.

tək	cəm
I. <i>am²</i>	<i>-ıq⁴</i>
II. <i>-san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
III. <i>-dır⁴</i>	<i>-dırlar⁴</i>

2) Feilin *vacib forması inkar şəkilçisini* qəbul edə bilir. *Vacib formasının inkarı* həm morfoloji yolla, həm də *deyil* sözü ilə yaranır: *oxumamalıyam, oxumalı deyiləm* və s.

Deyil sözü ilə *vacib formasının inkarının* yaranmasında şəxs şəkilçisi *deyil* sözünün sonuna qoşulur. Onu da qeyd edək ki, *vacib formasının -ma² inkar şəkilçisi* ilə yaranan inkarlığın dildə işləliyi praktik olaraq azalmışdır: *oxumamalıyam, gəlməməliyəm* və s.

3) *Vacib forması olmaq sözü* ilə işlənə bilir. Bu zaman *olmaq* sözü feilin hər üç zamanında özünü göstərir: *yazmalı oldum, yazmalı oluram, yazmalı olacağam, yazmalı olaram* və s. *Biz Yevlağa çatandan sonra sən qatarı iki-üç saat gözləməli olacaqsan* (M.İsmayılov).

Vacib forması olmaq sözü ilə işlənərkən qəbul etdiyi şəxs şəkilçiləri *olmaq* sözünə qoşulur: *çalışmalı oldum, çalışmalı oldun, çalışmalı oldu, çalışmalı oldunuz, çalışmalı oldular.*

4) Vacib forması bir sıra maraqlı üslubi xüsusiyyətlər də daşıyır:

a) vacib forması feilin əmr formasının sinonimi olur. Məsələn: *İndi siz məni sən deyə çağırma*lısınız. Yəni: *İndi siz məni, sən deyə çağırın*. Mən özüm *getməliyəm*, gözümün işığı, sənin *getməyindən bir şey çıxmaz*. Yəni: *Mən özüm **gedim***, gözümün işığı, sənin *getməyindən bir şey çıxmaz*. *Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup **gəyməlisən*** (V.Babanlı). Yəni: *Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup **geyin***. *Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin nəslə kəsilmədiyini halda, Qıratın, Bozatanın nəslə niyə **kəsilməlidir**?* Yəni: *Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin nəslə kəsilmədiyini halda, Qıratın, Bozatanın nəslə niyə **kəsilsin**?* *Sizin özünü və alman konsulxanasına aid vəsiqələri bir parçasına qədər **gətirməlisiniz*** (M.S.Ordubadı). Yəni: *Sizin özünü və alman konsulxanasına aid vəsiqələri bir parçasına qədər **gətirin***.

Müasir Azərbaycan dilində vacib formasının əmr formasının sinonimi olması dildə geniş yayılmışdır. Bu, daha çox iki şəkildə diqqəti cəlb edir: 1) Vacib formanın şəkildən sonra şəxs şəkilçisi işlənir və əmr formasının sinonimi yaranır. Məsələn: *İndi mən bu paltar çıxarıb hansı paltar **gəyməliyəm**?* Yəni: *İndi mən bu paltar çıxarıb hansı paltar **geyim***. *Bu saat buyurun ki, Hacı Aslan **ölməlisən!** Ölməsəm kişi deyiləm*. Yəni: *Bu saat buyurun ki, Hacı Aslan, **öl!** Ölməsəm, kişi deyiləm*.

2) Feilin vacib formasının şəkildən sonra şəxs şəkilçisi işlənir. Bu zaman proses daha qabarıq olur. Feilin vacib forması əmr formasının sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: *Buna mütəəssir **olmamalı***. Yəni: *Buna mütəəssir **olmayın*** (*olmasın, olma*maq). *Nə etməli (yəni nə edək...), necə etməli (yəni necə edək...); Hara getməli (yəni hara gedək...)*.

b) vacib forması feilin qəti gələcək zamanının sinonimi kimi özünü göstərir. Ona görə ki, işin icrası qəti şəkildə vacib hesab olunursa, bu zaman vacib forma qəti gələcək zamanı əvəz edə bilir. Məsələn: *Onda on iki il səyahətə **çıxma**lısınız*. Yəni: *Onda on iki il səyahətə **çıxacaqsınız***; *Üç gün ərzində bütün quldurları **tutub hü**zuruma **gətirməlisiniz**, bildinizmi?* Yəni: *Üç gün ərzində bütün quldurları **tutub hü**zuruma **gətirəcəksiniz**, bildinizmi?*

“*Qeyd edək ki, feilin vacib forması tarixən sintaktik yolla da yaranmışdır: almaq gərək, oxumaq gərək. Müasir dilimizdə bu cür dil faktları işləkliyini praktik olaraq azaltmışdır*” [4, s. 67].

5) Feilin vacib forması feilin şərt formasının sinonimi kimi işlənir. Məsələn: *İndi ki, biz burada qalmalıyıq, gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğələdici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi?* (M.S.Ordubadı) Yəni: *İndi ki, biz burada **qalırıqsa**, gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğələdici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi?*

Feilin şərt forması feil kökü + -sa² + şəxs-sonluğu morfoloji strukturunda olur. Məsələn: *alsan, bilsən, oxusaq* və s.

Feilin şərt şəkli ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Şərt şəkli şəxslər üzrə dəyişir:

tək	cəm
I. -m	-q;-k
II. -n	-niz ⁴
III. -	-lar ²

2. Şərt formasının inkarı morfoloji yolla yaranır: *oxumasam, almasam, deməsəm* və s. *İnsandır hər şeyi mənalandıran, saat nə gərəkdir, zaman **olmasa**, Bir dağın, bir çayın gözəlliyini, Kim duyar, söyləyin insan **olmasa**?!* (B.Vahabzadə).

3. Şərt forması *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işlənərək şərt formasının mürəkkəbini yaradır: *alsa idi, oxusa imiş* və s. Feilin şərt formasının mürəkkəbi şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçisi *idi, imiş* köməkçi sözlərindən sonra qoşulur: *alsa idim, alsa idin, alsa idi* və s.

4. Şərt forması (morfoloji göstəricisi -sa²) sintaksisdə şərt budaq cümləsini yaradır. Məsələn: *Qaçay anladı ki, dayanıb musiqiyə qulaq assa, axşama qədər heç iki kötük də yara bilməyəcək*.

5. Şərt forması *da, də* bağlayıcısı ilə işlənərək şərt budaq cümləsinin məzmununa qarşılaşdırma, müqayisə çaları verir. Məsələn, *Usta Cəmilin pəndir-çörəyini **yesə də**, haqqın tərəfini saxladı*. *Qurban onun bütün varını əlindən **alsa da**, halaldı, lap yaxşı, iş görür, əlinin içindən gəlir* (M.İsmayılov). *Onun adəti üzrə “Əlhəmdü Allah” deməməsi Qüdrəti **təəccübləndirsə də**, o, dinmədi* (M.İsmayılov).

6. Şərt forması şərt məzmununu bildirdiyi üçün özündən sonra ikinci bir feilin də işlənməsinə

tələb edir. İkinci feildəki iş, hal, hələkət şərt məzmunu ilə bağlı olur. Məsələn: *Kitabı alsam, gətirərəm; Səni görsəm, danışaram* və s.

Feilin lazım forması feil kökü + *-ası²* şəkilçisi + şəxs sonluğu strukturunda olur. Məsələn: *danışasıyam, oxuyasıyam, inanasıyıq, qurtarasıdır* və s. Feilin lazım formasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır.

1) Lazım forması şəxslər üzrə dəyişir:

tək	cəm
I. <i>am²</i>	<i>-iq</i>
II. <i>-san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
III. <i>-dir⁴</i>	<i>-dırlar⁴</i>

2) Lazım forması inkarda olarkən *deyil* sözü iştirak edir: *oxuyası deyiləm*. Bu zaman lazım forması şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçisi *deyil* sözünün sonuna qoşulur: *gələsi deyiləm, gələsi deyilsən, gələsi deyildir, gələsi deyilik, gələsi deyilsiniz, gələsi deyildirlər. Deyir, mən arılarımı buradan heç yana köçürəsi deyiləm* (İ.Əfəndiyev).

3) Feilin lazım formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözləri ilə yaranır. Lazım formasının mürəkkəbi şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçiləri *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin sonuna qoşulur: *oxuyası imişəm, oxuyası imişsən, oxuyası imişdir* və s. Qeyd edək ki, lazım forması *isə* köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *-ası, -əsi* şəkilçisindən sonra qoşulur. Məsələn: *oxuyasıyamsa, işləyəsiyəmsə, gələsiyəmsə* və s.

4) Lazım forması *olmaq* sözü ilə də işlənərək quruluşca mürəkkəb olan feil əmələ gətirir: *oxuyası olduq, oxuyası oldunuz, oxuyası oldular* və s.

Bu cür mürəkkəb feillər *olmaq* sözünə feilin bütün zaman şəkilçilərinin qoşulması yolu ilə yaranır: *oxuyası oldum, oxuyası oluram, oxuyası olacağam* və s. Düzdür, bu cür forma praktik olaraq az işlənsə də, morfoloji struktur baxımından dildə özünü göstərə bilər.

Feilin davam formasına bəzən ikinci dərəcəli indiki zaman forması da deyilir. Lakin bu fikir özünü doğrultmur. Davam forması feil kökü + *-maqda²* şəkilçi + şəxs sonluğu morfoloji strukturunda olur. Məsələn: *İşə başlamamaqda-yam*.

Feilin davam formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

1. Davam forması şəxslər üzrə dəyişir:

tək	cəm
-----	-----

I. <i>am²</i>	<i>-iq⁴</i>
II. <i>-san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
III. <i>-dir⁴</i>	<i>-dırlar⁴</i>

2. Davam formasının inkarı əsasən *deyil* sözünün iştirakı ilə yaranır. Bu zaman davam forması şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçiləri *deyil* sözünün sonuna qoşulur: *oxumaqda deyiləm, oxumaqda deyilsən, oxumaqda deyildir oxumaqda deyilik, oxumaqda deyilsiniz, oxumaqda deyildirlər*. Qeyd edək ki, davam formasının *deyil* sözü ilə işlənməsi praktik olaraq dildə özünü az göstərir.

3. Davam formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə yaranır. Şəxslər üzrə dəyişdikdə *isə* şəxs şəkilçiləri köməkçi sözlərin sonuna qoşulur: *oxumaqda idim, oxumaqda idin, oxumaqda idi, oxumaqda imişik, oxumaqda imişsiniz, oxumaqda imişlər*. Qeyd edək ki, davam forması *isə* köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *isə* köməkçi sözündən əvvəl gəllir. Məsələn: *görüşməkdəyəmsə, oxumaqdayamsa, başlamaqdayamsa* və s.

Feilin davam forması *isə* köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *isə* köməkçi sözünə *deyil, -maqda²* şəkilçisinə qoşulur: *oxumaqdayamsa, oxumaqdasansa* və s.

Qeyd edək ki, "...ümumiyyətlə, feil formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə yaranır. Feil formasının sonuna *idi* köməkçi sözü qoşulduqda feilin mürəkkəb formasının hekayəsi, *imiş* qoşulduqda rəvayəti, *isə* qoşulduqda şərti yaranır"[3, s. 83].

Feilin bacarıq forması feil kökü + *-a (-ə)* şəkilçisi + *bilmək* sözünün iştirakı ilə yaranır: *yaza bilmək, ala bilmək, görə bilmək, duya bilmək* və s. Feilin bu forması ona görə ümumi forma adlanır ki, feilin bütün növləri və zamanı ilə işlənə bilər. Məsələn: *yazışa bildim, yazdırı bildim, oxuya biləcəyəm* və s. Feilin bacarıq formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Bacarıq forması şəxslər üzrə dəyişir.

tək	cəm
I. <i>-m, -am²</i>	<i>-q, -k; -iq⁴</i>
II. <i>-n, -san²</i>	<i>-niz⁴, -sınız⁴</i>
III. -	<i>-lar²</i>

Bacarıq forması şəxs şəkilçisi qəbul edərkən şəxs şəkilçiləri *bilmək* sözünə qoşulur: *yaza bildim, görə bildim* və s. *Mən boyda bir qızı dörd canavarın əlindən qaçırıb qurtara bilirsən, ali təhsil ala bilmirsən? Mən bütün kainatı köməyə*

çağıraraq düz səkkiz variantdan sonra məsələnin düzgün həllini **tapa bildim**. O uzaq dağların arasında adamlar sənin üçün *ət, yağ, pendir hazırlayır, sən də vəzifəni vicdanla yerinə yetirə bilməlisən*.

2) Bacarıq formasının inkarı $-ma^2$ inkar şəkilçisi ilə (morfoloji yolla) yaranır. Bu zaman inkar şəkilçisi *bilmək* sözüne qoşulur: *görə bilmədim, görə bilmədin, görə bilmədi, görə bilmədik, görə bilmədiniz, görə bilmədilər*. *Elə fikirləşməyin ki, mən sələm İsmayılın boğazını cücə boğazı kimi üzə bilmərəm, qorxaram* (M.İsmayılov). *Pərişan xatırlamağa çalışdı, lakin xatırlaya bilmədi* (M.İbrahimov). *Mənim anam iyirmi ildir işləyir, amma indiyə qədər artırıb mənə bir pianino ala bilmədi*.

Feilin bacarıq formasının inkarı yaranarkən bəzən $-ma^2$ inkar şəkilçisindən əvvəl *bilmək* sözünü $-m$ ünsürü əvəz edir: *yaza bilmədim-yazmamadım, oxuya bilmədim-oxuyammadım* və s. *Söz tapa bilmədi, təsəlli verməyə güc tapamırdı* özündə, *onu dünyaya gətirən insan son nəfəsini yaşayırdı*. *Lüt-çılpaq ağaclar kölgə salammaz, salammaz, canım, salammaz*. *Baş-ayaq yatsa da, gürzə-gürzəni çalammaz, canım, çalammaz* (Z.Əziz). *Hər torpaq oğlunda torpaq*

qeyrəti, Olammaz, canım, olammaz (Z.Əziz). *Hər kişi doğulan, kişi dünyada, Öləmməz canım, öləmməz* (Z.Əziz).

3) Feilin bacarıq forması mürəkkəb feil də yaradır: *görə bilsək, eşidə bilsək, danışa bilsək* və s.

Feilin sual forması ümumi forma adlanır. Ona görə sual forması feildən başqa, isimləri, sayları, əvəzlilikləri də əhatə edir. Sual forması feillərin kökünə $-mi^4$ sual ədatının qoşulması ilə yaranır. Məsələn: *oxudunmu, aldınmi, görüşəcəkmimi* və s. Qeyd etdiyimiz kimi, sual formasının şəkilçisi isimlərin, sayların, sifətlərin və əvəzliliklərin də sonuna qoşulur: *müəllimmi, beşmi, mənmi* və s. *Küləkmi, şüşəmi, yoxsa kədərmi, Belə yazıq-yazıq sızıldayırdı?* (İ.İsmayılov). *Burada mənim bir xalam olduğumu sənə demişdim... Yadındadırmı? Ayrı gün gələrsən, yaxşımı?*

Bundan başqa, feilin sual forması feilin bütün növlərini və zamanlarını əhatə edir: *yazıldımi, yazışdımi, yazdırdımı, yazacaqmı, yazarmı, yazırmı* və s. Doğma torpağında vuruşan bir xalq, Beşiyi başında vəhşi **olarmı?** (N.Həsənzadə). *Bax, görürsünüzmü?* – *deyə o, əsəbiləşdiyini gizləməyə çalışaraq cavab verdi*.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan dilinə məxsus nitq hissələri içərisində feil özünün tarixinin qədimliyi, milliliyi və qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə birinci yerdə durur. Ümumiyyətlə, dilimizdə qrammatik kateqoriyalarına görə zəngin olan iki nitq hissəsi diqqəti cəlb edir ki, bunlardan biri isim, digəri isə feildir. Lakin ismə məxsus qrammatik kateqoriyalar təkcə ismi əhatə etməklə məhdudlaşmır, adlar qrupuna daxil olan digər nitq hissələrinə də aid olur. Feilə məxsus qrammatik kateqoriyalar isə yalnız bu nitq hissəsi üçün xarakterikdir.

Dilin lüğət tərkibində olan hər hansı bir sözün nitq hissəsi olması üçün onun leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənası da olmalıdır. Qrammatik məna isə sözün morfoloji əlamətlərə yiyələnməsi və sintaktik vəzifə daşması ilə bağlıdır. Dilin lüğət tərkibindəki sözləri nitq hissələrinə

böldükdə onların leksik mənası, morfoloji əlaməti, sintaktik vəzifəsi ümumiləşdirici mahiyyət kəsb edir. Sözləri müəyyən qruplarda leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər birləşdirir.

Sözlər leksik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə müəyyən qruplar üzrə birləşirlər. Əgər belə olmazsa, sözləri nitq hissələri üzrə bölmək mümkün olmaz.

Ümumi qrammatik kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi sərhədi Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif şəkildə verilmişdir. Bu isə dolaşıqlığa səbəb olmuşdur. Onu qeyd edək ki, nitq hissələri mənalarına və qrammatik-morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, bunlar eyni kateqoriyaya daxil olmaq baxımından birləşirlər. Yalnız bir nitq hissəsinə aid olan kateqoriya isə, məsələn feilə, xüsusi kateqoriya adlanır.

Ədəbiyyat / References

1. Budaqova, Z. Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1960. – 108 s.
2. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. – Bakı: Maarif, – 1968. – 106 s.
3. Hüseynov, S.Q. İdi, imiş bağlamalarının tam qrammatikləşməsi. // Azərbaycan dili tarixi məsələləri. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1989. – 83-86.
4. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı: ADU, – 1990. – 376 s.

Морфологические особенности глагольных форм

Гюльтекин Алиева

Доктор философии по филологии, доцент
Институт языкознания им. Насими НАНА
E-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru

Резюме. Статья посвящена актуальной теме грамматики. В языкознании глаголы как очень богатая лексико-семантическая и грамматическая часть речи всегда привлекали внимание лингвистов. Хотя по глаголу были проведены многочисленные исследования, внимание к этой области не уменьшилось до сих пор. Изменяющиеся по лицу глаголы имеют разные формы в зависимости от модального отношения к выражаемому действию. Эти различные формы называются формами глагола. Образы глагола обозначают отношение деятеля (субъекта) к проделанной работе. Формы глагола расположены в определенном порядке. Это можно выразить в виде формулы: формы глагола = корень или начальная форма глагола + признаки форм (окончаний) + личные окончания.

Глаголы делятся на две формы в зависимости от того, изменяются ли они по времени, лицу и количеству: изменяемые, неизменяемые формы. Изменяемые формы глагола различаются в зависимости от лица, времени и количества. Неизменяемые формы – это формы, которые не изменяются по времени, лицу и количеству. Изменяемые формы глагола включают формы повелительности, сказуемости, желаемости, необходимости, долженствовательности, условности, продолжительности, умелости, вопросительности. Инфинитив, причастие и деепричастие относятся к неизменяемым формам глагола.

Ключевые слова: глагол, формы, категория, переходный, непереходный